De Levende Natuur 104 (6):275-279 (2003)

Natuurontwikkeling versterkt het Witte Veen als EHS-kerngebied

Het Witte Veen is een ca 330 ha groot natuurgebied in eigendom en beheer bij de Vereniging Natuurmonumenten. Het Witte Veen is één der kleinste en minst bekende schakels in de keten van heide- en hoogveengebieden langs de grens tussen Twente/Achterhoek en Duitsland, waarvan ook het Aamsveen, Haaksbergerveen, Buurserzand, Korenburgerveen en Zwillbrocker Venn deel uitmaken (fig. 1). Door een uitgekiende combinatie van inrichtings- en beheermaatregelen zijn de milieukwaliteiten en natuurwaarden van het Witte Veen de afgelopen tien jaar aanzienlijk toegenomen. De betekenis als EHS-kerngebied is daardoor versterkt.

Jaap in 't Veld
& Onno de Bruijn

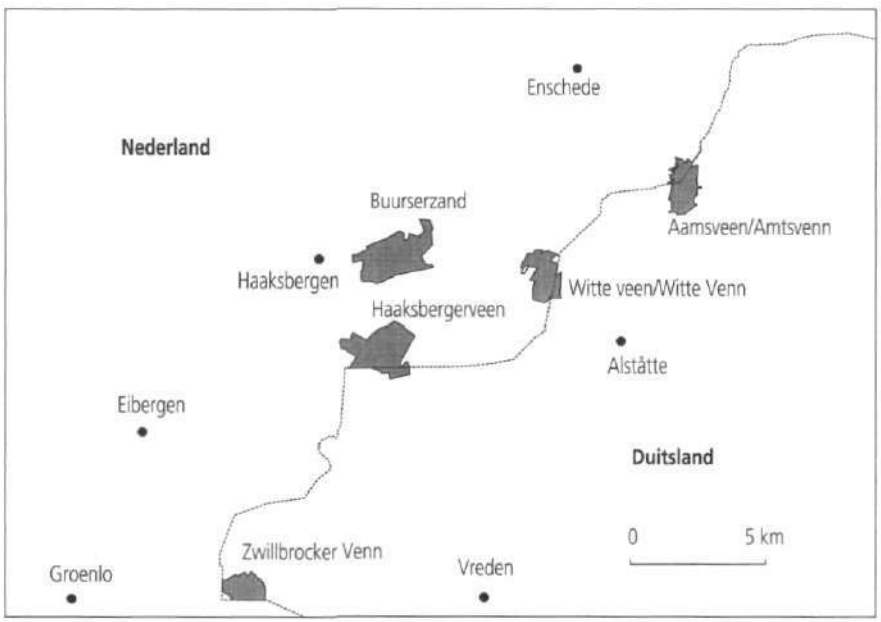
Geschiedenis en karakteristiek van het Witte Veen

In het begin van de vorige eeuw lagen langs de Nederlands-Duitse grens uitgestrekte heide- en hoogveengebieden. Pas in de loop van de twintigste eeuw werd de heide en het hoogveen hier grootschalig ontgonnen. De vroegere eigenaars, de textielfabrikanten Van Heek, hebben een 90 ha groot heide- en hoogveenrestant in het Witte Veen voor ontginning gespaard. In 1982 is dit gebied door Natuurmonumenten aangekocht en in de loop der jaren uitgebreid tot de huidige oppervlakte van meer dan 300 ha. Het natuurgebied bestaat thans uit een hoogveenkern (ca 30 ha), vochtige en droge heide (ca 50 ha) met vennen, poelen en slenken, verder bouwlanden (10 ha) en ruige graslanden (ruim 135 ha) alsmede gevarieerd bos (ca 85 ha). Aan de noordkant van het terrein kronkelt de Hegebeek en aan de zuidkant vormt de gekanaliseerde Buurserbeek de grens van het Witte Veen.

Beheervisie van Natuurmonumenten

In de beheervisie van Natuurmonumenten (opgesteld in 1997) staat als doelstelling voor het Witte Veen: behoud en ontwikkeling van een halfnatuurlijk landschap met geleidelijke overgangen tussen de eerder genoemde terreintypen. Als belangrijk 'beheerinstrument' is hierbij gekozen voor jaarrondbegrazing met Schotse Hooglanders. Daarnaast zijn plaatselijk aanvullende beheermaatregelen genomen evenals soortgerichte maatregelen voor het behoud van zeldzame en bedreigde diersoorten. Aan de basis van succesrijk herstel- en ontwikkelingsbeheer ligt een aantal inrichtingsmaatregelen, met name herstel van de waterhuishouding en recreatieve zonering om kwetsbare natuurtypen te ontzien. In de beheervisie wordt gewezen op het belang van grensoverschrijdend overleg en samenwerking met aangrenzende beheerders om de natuurwaarden van dit EHS-kerngebied te versterken.

Fig. 1. Ligging van heide- en veengebieden in het grensgebied van Nederland (Twente-Achterhoek) en Duitsland (Westfalen).

Herstel van de waterhuishouding

De waterhuishouding in het Witte Veen is sinds 1990 systematisch hersteld c.q. verbeterd door de volgende maatregelen:

- Opheffen van drainage van voormalige landbouwpercelen, dempen van sloten en omvorming van een aantal diepe afvoersloten in meanderende slenken;
- Aanleg van dammen en regelbare stuwen; door de aanleg van een (deels ingegraven) lemen kade is de hoogveenkern hydrologisch afgeschermd tegen ontwatering vanuit het aangrenzende, diepontwaterde cultuurland;
- Aanleggen van ca 20 poelen en 3 basisbiotopen voor de Boomkikker (kader 1).

Sinds kort vindt ecohydrologisch onderzoek plaats, waaruit aanbevelingen moeten vloeien om tot een optimale waterhuishouding te komen voor de hoogveenkern en de (oorspronkelijk mesotrofe) vennen.

Integraal begrazingsbeheer

Sinds 1989 vindt jaarrondbegrazing met Schotse Hooglanders plaats. Aanvankelijk betrof dit zo'n 80 ha grasland. In de loop der jaren is de begraasde oppervlakte uitgebreid tot ongeveer 200 ha en bevat het begrazingsgebied naast grasland nu ook heide en bos. Proefondervindelijk blijkt hiervoor een kuddegrootte van ca 50 dieren (ossen, koeien en kalveren) de optimale bezetting te zijn, welke thans (in 2003) bereikt is. De begrazing heeft

De Levende Natuur 104 (6):275-279 (2003)

Dankzij een stelsel van drie zg. basisbiotopen heeft de Boomkikker (*Hyla arborea*) zich in het Witte Veen tot een sterke populatie weten uit te breiden. Hier een Boomkikker op braamstengel (foto: Bas Worm).

Kader 1

'Basisbiotoop' voor de Boomkikker

Het leefmilieu van de Boomkikker is te verdelen in twee typen, te weten: a. een water- of voortplantingsbiotoop; b. een landbiotoop, dat weer onder te verdelen is in een zomer- en winterbiotoop.
De belangrijkste eisen waaraan het voortplantingsbiotoop moet voldoen zijn:

- Oppervlakte minimaal 500-2500 m²
- Verschillende waterdieptes (niet dieper dan 120 cm)
- Diepere delen minstens tot augustus waterhoudend
- Ondiepe oever op het zuiden geëxponeerd
- Zonnige ligging
- Goed ontwikkelde watervegetatie (b.v. waterranonkels)
- Matig voedselrijk tot voedselrijk water
- pH 7,3-8,5
- Afwezigheid van predatoren (vissen, ganzen e.d.).

Een gebied, dat aan dergelijke inrichtingseisen voldoet, noemen wij een 'basisbiotoop'.
Het landbiotoop kenmerkt zich door geleidelijke overgangen van kruidenvegetatie naar de struik- en boomlaag (goed ontwikkelde zomen-mantels). Daarbij dienen veel luwe plekken en zonnige plaatsen aanwezig te zijn (in de zon gelegen braamstruwelen genieten de voorkeur). De overwinteringsplaatsen liggen in de wat hoger gelegen bosjes en heidevelden. In het Witte Veen kruipen overwinterende Boomkikkers onder meer in de strooisellaag, in konijnenholen en in boomholtes.
Door een stelsel van drie van dergelijke basisbiotopen op een onderlinge afstand van 600-700 meter en een netwerk van poelen met verbindingszones heeft de Boomkikker zich in het Witte Veen thans tot een sterke populatie weten uit te breiden en zich tevens door het hele natuurgebied kunnen verspreiden.

geleid tot meer structuur (ruigte, struweel) in de graslanden en meer geleidelijke overgangen tussen grasland enerzijds en heide en bos anderzijds. De runderen hebben de berkenopslag in de hei 'onder de tong' gehouden; plaatselijk is de hei verruigd met braam en grassen: vanuit vegetatiekundig oogpunt misschien minder gewenst, maar voor de fauna een goede ontwikkeling.

Aanvullend beheer

Naast de integrale begrazing zijn diverse aanvullende beheermaatregelen genomen. Zo zijn in de bossen exoten (Rododendrons, Amerikaanse vogelkers) verwijderd. Deze zijn gerooid door een aannemer die nog steeds met paarden werkt, waardoor chemische bestrijding achterwege kon blijven. Door selectieve dunningen (o.a. van Fijnspar) is de omvorming naar meer natuurlijk (loof)bos gestimuleerd. In de periode 1999-2001 is in het kader van de OBN in totaal 4,5 ha heide machinaal (maar wel kleinschalig) geplagd binnen de begrazingseenheid. In 1999 en 2001 zijn twee vennen met een rupskraan opgeschoond tot op de minerale bodem. In de periode 1989-1995 was de begrazingsdichtheid veel geringer dan thans. Hierdoor ontstonden monotone graslanden met plaatselijk sterke verruiging van Brandnetels en Akkerdistels. Als tijdelijke beheermaatregel (1995 en 1996) zijn daarom stukken gemaaid om meer variatie (mozaïekpatronen) in de graslanden te laten ontstaan. In het kader van de Landinrichting Haaksbergen is een aantal bouwlandpercelen aan Natuurmonumenten toebedeeld. Deze zijn kleinschalig ingericht (aanleg houtwallen) en daarna in gebruik gegeven aan een biologisch landbouwbedrijf.

Ontwikkelingen van de vegetatie en flora

- Bossen. De bosontwikkeling verloopt goed (natuurlijke verjonging, ontwikkeling van mantels en zomen). Het lokaal verwijderen van Fijnsparren heeft al tot een direct resultaat geleid: de zeldzame Zevenster (*Trientalis europaea*) is hierdoor op zijn enige groeiplaats in Zuid-Twente aanzienlijk toegenomen.
- Heide. De heide is plaatselijk ernstig vergrast door de begrazing; gelukkig zijn de Jeneverbessen (*Juniperus communis*) op de hei nauwelijks door vraat beschadigd. Op de plagplaatsen in de begraasde heide leidden bemesting en vertrapping door runderen tot dusver tot sterke vergrassing met Pijpestrootje (*Molinea caerulea*) en Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*). Positief is wel, dat langs tredpaadjes op de hei veel kiemplanten van de Klokjesgentiaan (*Gentiana pneumonanthe*) gevonden zijn. In de niet-begraasde delen leverde het plaggen mooie heideverjonging op; ook vestigden zich op deze plagplekken Kruipbrem (*Genista pilosa*), Kleine zonnedauw (*Drosera intermedia*), Moeraswolfsklauw (*Lycopodium inundatum*) en Witte- (*Rhynchospora alba*) en Bruine snavelbies (*R. fusca*).
- Vennen. De resultaten van de recente opschoonbeurt moeten we nog afwachten, maar het lijkt er wel op dat het voedselarme ven binnen de begrazingseenheid te lijden heeft van vertrapping en bemesting. Daarom zullen de mesotrofe vennen, die – na herstel van de waterhuishouding – de komende jaren opgeschoond worden, niet binnen de begrazingseenheid gebracht worden.
- Hoogveenkern. De hydrologische isolatie heeft tot vernatting van de hoogveenkern geleid. Dit is onder meer af te lezen aan de uitbreiding van Eenarig wollegras (*Eriophorum vaginatum*). Door de vernatting is een deel van het berken-hoogveenbos langs de randen van de hoogveenkern afgestorven.
- Poelen en slenken. Binnen het begrazingsgebied zijn er de afgelopen jaren diverse nieuwe poelen aangelegd en verschillende laagten in de graslanden uitgediept tot permanent watervoerende slenken. Op de meeste plaatsen heeft dit geleid tot soortenarme 'storingsvegetaties' met veel Pitrus (*Juncus effusus*). Op een enkele plaats, waar de leem in de ondergrond is aangesneden, heeft zich een zeldzame vennvegetatie ontwikkeld met veel Moershertshooi (*Hypericum elodes*) en Pilvaren (*Pilularia globulifera*). Betreden en bemesting door de runderen heeft op deze matig voedselrijke vegetaties geen negatieve invloed uitgeoefend. Op een recent verworven, golvend afgegraven bouwland vestigde zich de zeldzame Wijdbloeiende rus (*Juncus tenegeia*) als pionier.
- Graslanden. Het aanvullend maaien van de ruigste delen van de graslanden heeft tot vergroting van de structuurrijkdom geleid. De huidige veebezetting lijkt

De natte hoogveenkern van het Witte Veen (foto: H. Gronert).

Op de hei is onder meer de Nachtzwaluw (*Caprimulgus europaeus*) teruggekeerd als broedvogel. Witte Veen, juni 1997 (foto: M.J. Baayens).

Na ontdekking van de populatie Beekrombout (*Gompus vulgatissimus*) is maaien van de oevervegetatie langs de Buurserbeek tot in de zomer uitgesteld (foto: Robert Ketelaar).

De Schotse Hooglanders inspecteren een basisbiotoop voor amfibieën tijdens de aanlegfase (foto: A.F. Doorn).

De Levende Natuur 104 (6):275-279 (2003)

	1991	1994	1997	2003
Water / Moeras				
Dodaars	0	1	4	9
Slobeend	0	9	4	1
Kuifeend	0	2	7	17
Wintertaling	0	7	5	1
Zomertaling	0	0	1	4
Porseleinhoen	0	0	1	1
Waterral	0	0	1	3
Grauwe gans	0	0	1	9
Watersnip	0	1	0	1
Sprinkhaanzanger	0	1	2	2
Blauwborst	0	0	1	1
Graslanden				
Patrijs	1	2	1	1
Kwartel	0	0	5	1
Kwartelkoning	0	0	7	0
Graspieper	1	4	12	11
Kievit	+	10	7	3
Wulp	1	2	1	2
Tureluur	0	1	0	0
Heide / Hoogveen				
Nachtzwaluw	0	1	1	2
Boomleeuwerik	0	2	1	2
Roodborsttapuit	0	0	6	11
Geelgors	21	25	36	31
Bos				
Sperwer	0	1	1	3
Havik	1	1	1	1
Buizerd	3	4	4	4
Boomvalk	0	1	1	1
Bosuil	7	6	7	9
Ransuil	1	0	1	1
Holenduif	3	6	10	14
Zomertortel	2	4	6	2
Houtsnip	0	2	2	14
Groene specht	2	5	4	4
Zwarte specht	2	4	5	5
Kleine bonte specht	4	4	7	7
Fluiter	16	7	12	0
Gekraagde roodstaart	12	12	23	15
Glanskop	8	11	10	13
Boomklever	8	11	12	15
Wielewaal	5	11	12	11
Appelvink	3	3	5	5
Kemerkende soorten (N)	**20**	**31**	**38**	**37**
Totaal territoria (N)	**99**	**161**	**227**	**237**

Tabel 1. Aantal territoria van karakteristieke broedvogelsoorten in het Witte Veen (1991-2003), gebaseerd op inventarisaties van de Twentse Vogelwerkgroep.

de gevarieerde structuur in de graslanden in stand te houden. In de vegetatie nemen thans ruigtkruiden als Koninginnekruid (*Eupatorium cannabinum*), Grote wederik (*Lysimachia vulgaris*) en Kale jonker (*Cirsium palustre*) plaatselijk een aanzienlijk aandeel in; lokaal domineert Pitrus. De begrazing heeft dus niet tot botanische soortenrijkdom geleid, maar wel tot meer variatie in de vegetatiepatronen, waarvan met name de fauna blijkt te profiteren (vogels, dagvlinders, Boomkikker (*Hyla arborea*)).

• BOUWLANDEN. Op de akkers wordt graanteelt verbouwd zonder gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Bovendien vindt tijdelijke braaklegging plaats. Een enkel akkertje is al jarenlang in eigen beheer en wordt afwisselend ingezaaid met Phacelia, Boekweit, Mosterdzaad enz.

Ontwikkelingen van de fauna

De genoemde inrichtings- en beheermaatregelen in combinatie met een aantal soortgerichte maatregelen hebben tot deels zelfs spectaculaire resultaten voor de fauna geleid, waarop in deze bijdrage kort wordt ingegaan.

• VOGELS. Tabel 1 schetst de ontwikkeling van een aantal kenmerkende broedvogelsoorten in de periode 1991-2003. Zowel het aantal soorten als het totaal-aantal territoria is in deze periode ongeveer verdubbeld! In de bossen zijn holenbroedende vogels toegenomen door het sparen van staand en liggend dood hout (spechten (*Dendrocopus* spec.), Holenduif (*Columba oenas*), Boomklever (*Sitta europaea*), Glanskop (*Parus palustris*)). Opmerkelijk is de sterke toename van de Houtsnip (van 0 naar 14 paar), die waarschijnlijk te danken is aan de omvorming naar loofbos. Daarentegen is de Fluiter (*Phylloscopus sibilatrix*) (zoals op veel plaatsen in Nederland) als broedvogel verdwenen; de oorzaken hiervan liggen waarschijnlijk buiten het broedgebied.

Op de heide zijn Nachtzwaluw (*Caprimulgus europaeus*), Sprinkhaanzanger (*Locustella naevia*) en Boomleeuwerik (*Lullula arborea*) na jarenlange afwezigheid teruggekeerd als broedvogel. Van de Roodborsttapuit (*Saxicola torquata*), die in 1991-1994 nog ontbrak, zijn in 2003 liefst 11 paar vastgesteld. Het Witte Veen is samen met het Vliegveld Twente tot nog toe het enige gebied in Twente, waar weer Roodborsttapuiten in 'cultuurland' broeden (extensief beheerde graslanden met bramenruigten en sloottkanten met struikopslag). Ronduit spectaculair was in 1997 de vaststelling van 5 paar Kwartels (*Coturnix coturnix*) en 7 territoria van de zeldzame Kwartelkoning (*Crex crex*) in de ruige, structuurrijke graslanden van het Witte Veen. De laatstgenoemde soort, die in Nederland in sommige jaren 'invasiegewijs' optreedt, was in geheel Twente voor het laatst in 1988 met een enkel roepterritorium vastgesteld!

In de verruigde graslanden is de Graspieper (*Anthus pratensis*) toegenomen en de Kievit (*Vanellus vanellus*) afgenomen. Dankzij de vernattingsmaatregelen en de aanleg van moerasgebiedjes zijn de water- en moerasvogels zowel kwalitatief als kwantitatief sterk toegenomen (tabel 1), waarbij het verschijnen van een aantal Rode Lijstsoorten extra verheugend is: Dodaars (*Tachybaptus ruficollis*), Zomertaling (*Anas querquedula*), Porseleinhoen (*Porzana porzana*) en Watersnip (*Gallinago gallinago*) (incidenteel).

In totaal hebben sinds 1990 zo'n 100 vogelsoorten gebroed in het Witte Veen, een zeer hoog aantal voor een gebied van 300 ha op de pleistocene zandgronden. Naast vele broedvogels trok dit gevarieerde gebied in de loop der jaren ook tal van schaarse doortrekkers, waaronder Kleine zilverreiger, Zwarte ooievaar, Witoogeend, Rode wouw, Ruigpootbuizerd, Slechtvalk, Visarend, Steltkluut, Temmincks strandloper, Velduil en Middelste bonte specht. In maart 1996 pleisterde een week lang een groep van meer dan 300 Kraanvogels (*Grus grus*) in het grensgebied. De vogels foerageerden meestal rond het Aamsveen maar overnachtten steeds in het Witte Veen. Dit illustreert de samenhang van de Twentse grenshoogvenen.

• BOOMKIKKER. De speciaal voor de Boomkikker aangelegde basisbiotopen (kader 1) leidden in combinatie met een groot aantal nieuwe of herstelde poelen tot een onverwacht groot succes. In 1995 werden voor eerst sinds vele jaren weer roepende Boomkikkers (3 in totaal) in het Witte Veen gehoord. Hun aantal steeg gestaag tot maar liefst 76 roepende mannetjes (in 14 wateren) in 2002 (fig. 2)! Hiermee is deze Boomkikker-populatie één der grootste van Twente geworden. Niet alleen de aanleg van nieuwe wateren maar ook de aanwezigheid van veel struweel in de directe omgeving ervan (tot ontwikkeling gekomen door de extensieve begrazing) ligt aan dit succes ten grondslag. Andere voorkomende, bedreigde amfibieënsoorten zijn Heikikker (*Rana arvalis*) en Kamsalamander (*Triturus cristatus*).

De Levende Natuur 104 (6):275-279 (2003)

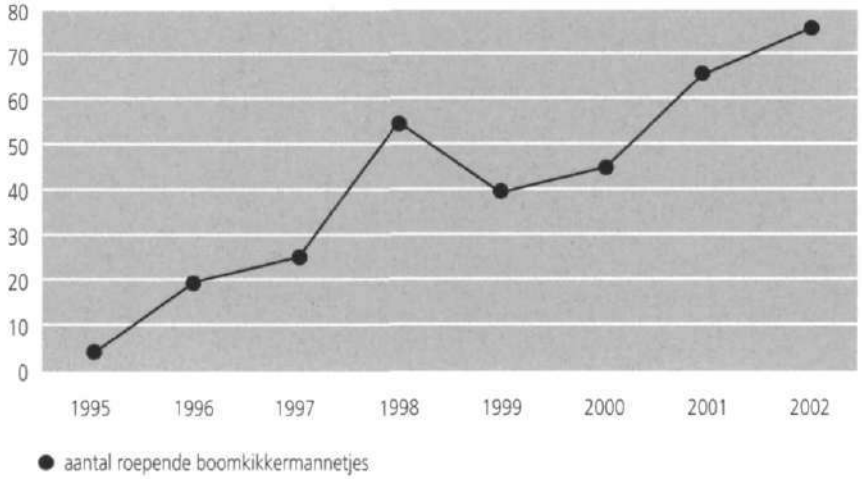

Fig. 2. Ontwikkeling van de Boomkikkerpopulatie (roepende mannetjes) in het Witte Veen in de periode 1995-2002.

• VLINDERS EN LIBELLEN. Het Heidegentiaanblauwtje (*Maculinea alcon ericae*), een dagvlindersoort die in Nederland schrikbarend achteruitgaat, heeft zich in het Witte Veen tot dusver in zeer klein aantal weten te handhaven; in 2003 werden op ruim 300 gentiaanknoppen ca 15 eitjes geteld. In het nabijgelegen Buurserzand komt een grote kernpopulatie voor van zowel Klokjesgentiaan als van het Heidegentiaanblauwtje: van de laatste soort werden in 2000 daar maar liefst 3100 eitjes geteld.

Een bijzonderheid van de Buurserbeek langs het Witte Veen is de Beekrombout (*Gompus vulgatissimus*), een in Nederland vrij zeldzame libellensoort. Tot voor enkele jaren werden het talud en de oevervegetatie door de beheerder van de Buurserbeek, het Waterschap Rijn en IJssel, vroeg in het voorjaar gemaaid. Sinds de ontdekking van de populatie Beekrombouten in 2000 wordt – in verband met de eiafzet – het maaien nu tot in de zomer uitgesteld. Dit voorbeeld illustreert het belang van goede inventarisaties en monitoring van bedreigde soorten in natuurgebieden. In het extreem warme voorjaar van 2003 zijn als bijzonderheden de Zuidelijke keizerlibel (*Anax parthenope*) en de Vuurlibel (*Crocothemis erythraea*) waargenomen. De meest spectaculaire recente ontdekking (in 2002) was de vaststelling van een populatie van de Noordse glazenmaker (*Aeshna subarctica*) in het Duitse deel van het Witte Veen. In 2003 maakte deze zeldzame 'hoogveenlibel' de oversteek naar het Nederlandse deel!

In het algemeen is het van belang op te merken, dat de terugkeer of vestiging van diverse schaarse faunasoorten vermoedelijk mede te danken is aan de nabijheid van grote heide- en veengebieden, die als 'brongebied' fungeren (fig. 1). Voorbeelden hiervan kunnen zijn: Aamsveen (Boomkikker), Buurserzand (Nachtzwaluw, Boomleeuwerik) en Haaksbergerveen (Blauwborst (*Luscinia svecica*), Roodborsttapuit).

Grensoverschrijdend overleg en samenwerking met andere beheerders

De ontwikkelingen van een natuurgebied kunnen niet los gezien worden van wat er in de omgeving gebeurt. Daarbij zijn ook goede contacten en regelmatig overleg met aangrenzende beheerders van groot belang, zoals in het geval met het waterschap. Recreatieve inrichting van het natuurgebied heeft plaatsgevonden in overleg met naburige recreatie-ondernemers (zoals campinghouders). Door het treffen van voorzieningen op geschikte plaatsen (zoals een vogelkijkscherm en een vlonderpad) en het aanleggen van gemarkeerde wandelroutes (waaronder een grensoverschrijdende route) is de recreatiedruk in goede banen geleid en kunnen kwetsbare delen (zoals de hoogveenkern) gespaard worden. Grensoverschrijdend overleg met ambtenaren van de aangrenzende Kreis Borken heeft onder meer geleid tot afstemming van het beheer, inrichting van een basisbiotoop voor amfibieën aan de Duitse kant, uitwisseling van inventarisatiegegevens en het gezamenlijk aanmelden van het Witte Veen en het Witte Venn in het kader van de Habitatrichtlijn.

Volwaardige schakel

In tien jaar tijd heeft een uitgekiende set van inrichtingsmaatregelen, integrale begrazing, aanvullend beheer van levensgemeenschappen alsmede een aantal soortgerichte maatregelen tot een aanzienlijke verbetering van natuurkwaliteiten en natuurwaarden in dit gebied geleid, waarbij vooral de positieve ontwikkelingen van de fauna er uit springen. Het Witte Veen is hiermee een volwaardige schakel in de keten van grensvenen geworden.

De voornaamste randvoorwaarden voor dit succes zijn geweest:
• Herstel van de voor dit soort terreinen cruciale waterhuishouding;
• De nabijheid van grote heide- en veengebieden, die als brongebieden voor schaarse/bijzondere soorten kunnen dienen;
• Consistentie in het beleid en het gevoerde terreinbeheer;
• Grondige terreinkennis, betrokkenheid en inzet bij beheerder, terreinmedewerkers en ecoloog, met oog voor kwaliteiten en potenties;
• Uitvoeren van noodzakelijk onderzoek, met name op het gebied van de ecohydrologie;
• Brede monitoring van de flora en fauna met inzet van deskundige vrijwilligers, waar nodig bijsturing ('fine-tuning') van het beheer;
• Samenwerking met collega's met specifieke taakstelling, met overheden en met aangrenzende beheerders alsmede overleg met gebruikersgroepen;
• Grensoverschrijdend overleg en afstemming van het beheer met de Duitse collega's.

J.W. in 't Veld
Beheerder Buurse
Vereniging Natuurmonumenten
Stendermolenweg 9
7481 PR Haaksbergen
email: J.intveld@natuurmonumenten.nl

Drs. O. de Bruijn
Ecoloog Twente
Vereniging Natuurmonumenten
Morshoekweg 39
7552 PE Hengelo
email: o.debruijn@natuurmonumenten.nl